

ДВНАДЦЯТА НІЧ, АБО ЯК СОБІ ХОЧЕТЕ

Точна дата постановки невідома. Якийсь адвокат Джон Меннінгем повідомляє, що 2 лютого 1602 р. на сцені юридичної корпорації Мідл-Темпл було поставлено комедію з незвичайною назвою «Дванадцята ніч, або Як собі хочете». Але це могла бути й не перша постановка комедії Шекспіра. Час її написання датється приблизно кінцем 1599 р.—початком 1600 р. Саме в цей час Лондон відвідав італійський герцог Орсіно Браччано, чий ім'ям названий один з центральних персонажів комедії. In folio п'єса видана 1623 р.

Перша частина назви комедії пов'язана з днем її прем'єри. Дванадцятої ночі після різдва (6 січня) завершувався період новорічних свят, які відзначали гомінкими ігрищами й веселими виставами. Мабуть, для постановки в цей останній день зимових свят і написано комедію. Друга частина її заголовку натякає на різноманітність сюжетних мотивів у п'єсі і звернена безпосередньо до глядачів, яким обіцяють показати все, «що хочете».

Основна фабульна лінія (Олівія — Орсіно — Віола) запозичена з книжки Барнебі Річа «Прощання з військовою професією» (1581). На цю ж саму тему написано італійську комедію «Переплутані» (поставлена 1531 р. в Сієнні), в якій героя-педанта звали Малевоті. 1543 р. вона була перекладена французькою мовою. Кембріджські студенти виконували її у 1590-му і в 1598 рр. латинською мовою під назвою «Лелія». Існувала й інша італійська комедія «Ошуканці». Один з її персонажів називається Цезар (Цезаріо). Розробляв цей сюжет і Маттео Банделло в одній із своїх новел, використаний згодом Барнебі Річем, якому був знайомий її французький переклад. Персонажі другого комедійного плану (пан Тобіо Гик, пан Андреа Тряс, Мальволіо та ін.) створені уявою Шекспіра.

«Дванадцята ніч, або Як собі хочете» завершує серію ранніх Шекспірових комедій, сповнених веселої безпосередності і радісного життєлюбства. Слідом за нею з'являються так звані «похмурі комедії». Немовби підводячи підсумок раніше написаному, драматург знову використовує ситуації, що вже розроблялися ним, звертається до знайомих характерів, удосконалює численні комедійні прийоми. Близнюки зустрічаються в «Комедії помилок», переодягання героїні в чоловічий одяг обігрувалося в «Двох веронцях», «Венеціанському купцеві», «Як вам це сподобається»; пан Тобіо Гик нагадує Фальстафа, Андреа Трис — Слендера з «Віндзорських жартівниць».

Комедія, однак, не є копіляцією раніше створеного драматургом. Кожен з мотивів набирає тут нового звучання, поглиблюється психологічна обумовленість, створюються оригінальні ігрові ситуації. Зовсім по-новому звучить у п'єсі, наприклад, тема близнюків. У «Комедії помилок» вона використана Шекспіром як джерело нескінченних кумедних ситуацій, що будувались на нерозумінні героями того становища, в якому вони опинились. Комічний ефект мав суто зовнішній характер, не зачіпав внутрішнього світу персонажів, які не себе вважали винними в неприродності того, що відбувається, а своїх нетямущих співбесідників.

У «Дванадцятій ночі» мотив близнюків об'єднаний з традиційним комедійним мотивом переодягання. Виникає зовсім незвичайна психологічна ситуація. Віолу, переодягнену в чоловіче вбрання, зовні не можна відрізнити від її брата Себастьяна, про існування якого ніхто з персонажів, що оточують її, не здогадується аж до щасливого фіналу. Сама ж героїня не перестає відчувати неприродності того становища, в якому вона опинилась, для її вдачі, для її жіночого ества. Невідповідність має тут глибоко особистий характер. Як Цезарію Віола не повинна виявляти боягузтва, а вона боїться поєдинку, на який її викликано. Як Віола героїня хотіла б розповісти про своє кохання герцогові Орсіно, але як Цезарію вона змушена говорити про кохання герцога до красуні Олівії. І цим Віола відрізняється від Порції і навіть від Розалінди, яка все-таки грає чоловічу роль перед закоханим у неї Орландо.

Перед нами — весела романтична казка, останній варіант комедійної гуманістичної утопії, створеної натхненням драматурга. Місце дії п'єси — фантастична Іллірія. Оточена морем, Іллірія нагадує романтичну Італію ранніх комедій Шекспіра. Її безтурботні жителі якщо й страждають, то тільки від неподіленого кохання. В ній, як у Бельмонті («Венеціанський купець»), не змовкає музика. Але це — і добра, давня Англія з її традиційними веселунами, які люблять розігрування й жарти.

Порівняно з попередніми творами Шекспіра, в «Дванадцятій ночі» посилено елемент відокремленості комедійної фантастичної країни від решти світу. Рух персонажів обмежено чітко визначеним простором, за межі якого ніхто не виходить. У «Комедії помилок» та у «Венеціанському купцеві» мотив морських мандрів був важливим компонентом сюжету: кидають герцогство, рятуючись в Арденнському лісі, персонажі «Як вам це сподобається»; повертається з війни, йдучи назустріч будь-яким пригодам герої комедії «Багато галасу з нічого». Віола і Себастьян опинились тут внаслідок того, що розбився їх корабель, і залишаються в цій країні назавжди. Своєрідні і її жителі — це герцог Орсіно і красуня Олівія зі своїми домашніми. Камерність підсилюється відсутністю традиційних комічних персонажів другого плану (стражники та ін.), які безпосередньо не входять до провідних дійових осіб.

Головною героїнею комедії є Віола. Весела й енергійна, вона сміливо йде назустріч будь-яким пригодам. Опинившись у незнайомій для неї країні, Віола одразу ж намагається розібратись у всьому, що її оточує. Героїню цікавить усе, навіть і те, чи одружений герцог Орсіно. Тверезий розум допомагає їй одразу ж прийняти рішення: переодягнувшись пажем, вона піде служити герцогові.

Виведення Віоли на передній план не випадкове. Саме вона втілює вільну природність закоханих героїнь романтичних комедій Шекспіра. З нею пов'язана й провідна в ранній творчості драматурга тема кохання та дружби. Особливе становище Віоли-Цезарію дає можливість показати героїню відразу в двох амплуа: вірного друга й ліричної закоханої. Віола вірно кохає Орсіно, але водночас намагається схилити горду Олівію відповідати на почуття герцога.

Ця ситуація нетрадиційна для ранніх комедій Шекспіра, героїні яких рішуче борються за своє право на кохання. Роль Віоли в комедії, по суті, пасивна,

і це контрастує з її вдачею. До речі, ліричні пісні, що надають п'есі меланхолійного відтінку, спочатку виконувала саме Віола, і тільки при пізнішій переробці вони перейшли до блазня Феста. Не є Віола й основним ініціатором інтриги. Розв'язка комедії певною мірою випадкова: всі конфліктні ситуації знімаються несподіваною появою Себастьяна. «Дванадцята ніч» була написана наприкінці раннього періоду творчості Шекспіра, що, очевидно, знайшло своє вираження в певній зміні акцентів. Залишаючи попередній характер героїні, драматург звертає увагу вже не тільки на активність і рішучість Віоли, але й на самовідданість її почуттів.

Проте було б помилковим бачити в героїні персонаж лірико-меланхолійний. Характер Віоли цілком зумовлений епохою Відродження, з його пристрасним життєлюбством, упевненістю в неодмінній перемозі природного людського начала, вірою в право людини на щастя. Саме це відрізняє Віолу від двох інших провідних персонажів комедії: герцога Орсіно та Олівії.

Закоханість герцога Орсіно в Олівію нагадує почуття Ромео до неприступної красуні Розалінди на початку трагедії. Це — лише гра в любов, програвання захоплюючої своєю новизною ситуації. Герцог насолоджується своїм стражданням. Під звуки музики, обов'язкового атрибуту закоханого, він захоплено виконує свою роль. Розмови з Цезаріо-Віолою дають йому не менше задоволення. Те, що герої знаходять одне одного наприкінці комедії, цілком психологічно вмотивоване.

Лише зовні здається іншою ситуація, в якій перебуває Олівія. Всупереч природі юна героїня вирішує відмовитись від усіх радощів життя, поринувши в сумні роздуми про смерть батька та брата. Її жалобна фата — своєрідна машкара, до якої цілком можна вдатись, коли в цьому виникає потреба (сцена появи Цезаріо-Віоли). Олівія нудиться, обране нею амплу явно не відповідає її натурі. Перебороти природне прагнення щастя героїні не вдається. І природа карає її за зухвалість, примушуючи покохати переодягнену Віолу-Цезаріо (цей мотив був використаний Шекспіром у комедії «Як вам це сподобається», лінія Феба і Розалінда-Ганімед). Але, зрештою, природне перемагає. Все неприродне, надумане відкинуто, і традиційними весіллями завершується лінія «романтичних» персонажів комедії.

Поряд з героями першого плану виступають персонажі комедійні. Разом з ними в п'єсу входить дух веселого розігрування, дотепного жарту, бездумної насолоди життям. Це — сама людська природа, позбавлена всіляких прикрас. Особливо виразний образ пана Тобію Гика, який вносить в комедію яскраву фарсовість. Збіднілий дворянин, він живе за рахунок своєї небоги Олівії, зовсім не соромлячись свого становища. Пан Тобію, не визнаючи горя й страждань, наївно певен того, що людину створено тільки для втіх. Сенса життя для нього — це соковиті біфштекси, добре вино, весела компанія.

Шекспір далекий від осуду свого героя. Поки що автор бачить пана Тобію очима художника Ренесансу. Незвичайна обжерливість героя, його сластолюбство, нестримна веселість — все це прояви необмежених можливостей розкутої людської натури. Коли персонажі першого плану існують у світі кохання, природне середовище пана Тобію і його друзів — світ веселощів. Сценічна функція цих персонажів — бути антитезою як піднесено-романтичного світу героїв першого

плану, так і пуритансько-аскетичного сприйняття, втіленого в комедії в образі ключника Мальволіо.

Мальволіо посідає особливе місце серед переонажів п'єси. Його образ, комедійний на початку, поступово набуває іншого забарвлення. Кістлявий і суворий ключник ненавидить радість і веселощі. Він підтримує Олівію в її намірі відмовитись від світу, його дратує зухвала безпорадність Марії, життєрадісність пана Тобіо. Невідповідність героя його оточенню поки що викликає лише сміх. Але ось починається його розігрування, вигадане Марією. Досить Мальволіо повірити, ніби в нього закохана Олівія, щоб святенник-пуританин перетворився на очах у глядачів у деспота й тирана. Влада п'янить героя. Жалюгідний і нікчемний, він уявляє себе вже вершником людських доль. Разом з Мальволіо в умовно-поетичний світ комедії входить реальне зло. Жарт затягується, набирає напружено-драматичного характеру. Мальволіо поки що безсильний, але його обіцянка помститися жартівникам, виходячи за межі сценічного часу, лишає прикре враження.

Розходиться з загальним життєрадісним настроєм комедії і образ блазня-філософа Феста. Герой такий самий дотепний і проникливий, як його численні сценічні попередники. Проте в його репліках часто-густо відчувається втома від веселощів, його жарти сповнені меланхолії. Слід, однак, брати до уваги ті зміни, що були внесені в роль Феста під час пізніших переробок комедії. Саме тоді з'являється музичний акомпанемент ролі, який ще більше підсилює її меланхолійне звучання.

Поява трагікомічних і меланхолійних елементів у структурі комедії все ж не позбавляє її життєрадісності й оптимізму. «Дванадцята ніч» разом з «Багато галасу з нічого» та «Як вам це сподобається» увійшло в ранній комедійний період творчості драматурга.

Яскрава й весела комедія віддавна привертає увагу акторських колективів. На революційній сцені роль Олівії виконувала відома російська актриса Малого театру Г. Федотова. У 1917 р. «Дванадцята ніч» увійшла до репертуару Художнього театру. Режисером постановки був Б. Сушкевич, керівником К. Станіславський. Головні ролі виконували С. Гіацинтова, В. Готовцев, М. Чехов. Театр запропонував гротескно-буфонне трактування сюжету. Ленінградський театр Комедії (пост. М. Акімова) віддав перевагу гострокомедійному вирішенню ліричного плану п'єси.

З'являються і екранізації «Дванадцятої ночі». У 1955 р. режисером Я. Фрідом була створена кіноверсія комедії.

Чимало цікавих вистав побачив і український глядач. У 1945 р. до комедії Шекспіра звернувся Одеський театр ім. Жовтневої революції (реж. Б. Тягно); у 1948 р. — Донецький музично-драматичний театр ім. Артема (реж. М. Смирнов). Найкращою стала постановка «Дванадцятої ночі» в Київському театрі ім. Франка (реж. Ш. Варшавер). Вистава приваблювала зіграністю акторського ансамблю, простотою й лаконічністю режисерського вирішення. Виконавиця ролі Віоли — К. Осмьяловська — підкреслила ліризм, жіночність і силу волі своєї героїні. Дурним і самозакоханим постав перед глядачами Мальволіо (Д. Мілютенко).

Російською мовою комедія перекладалась А. Кронебергом, А. Соколовським, П. Гнедичем, М. Лозинським. У 1950 р. вийшов переклад комедії українською мовою, здійснений видатним українським постом М. Рильським.

ПРИМІТКИ

ДО «ДВНАДЦЯТОЇ НОЧІ, АБО ЯК СОБІ ХОЧЕТЕ»

С. 172. *Іллірія* — давня назва краю, на східному узбережжі Адріатичного моря. Відповідає сучасній Югославії та Албанії. У Шекспіра умовне позначення фантастичної країни.

С. 173. *Як музика — це пристрасті пожива...* — Музика за Шекспіром — невичерпне джерело емоцій і насамперед любові. Душевні «страждання» закоханого герцога заспокоює лише ніжний спів. Музиканти супроводять його скрізь.

Я ніби блень. Наче люті пси, Палкі за мною гоняться бажання. — Поетичний образ, породжений грецьким міфом про Актеона, який під час полювання несподівано побачив Артеміду. Розгнівана богиня перетворила мисливця на оленя, і його розірвали власні пси.

С. 174. *І трони три — печінку, серце й мозок...* — За давніми уявленнями ці органи вважались носіями пристрасті, думки й сили волі.

Елізіум (гр. міф.) — загробний світ, де після смерті перебувають доблесні душі.

С. 175. *Аріон* — грецький поет і музикант (VII—VI ст. до н. е.). З ім'ям Аріона пов'язано легенду про його чудесний порятунок. Зачарований співом поета дельфін нібито на своїй спині виніс Аріона на берег з розбурханих хвиль.

С. 176. *Та хочу вірити — твоя душа В гармонії з поставою твоєю.* — Один з постулатів раннього Відродження. Гармонія повинна бути основою людської особистості, що сприймається як поєднання зовнішньої й внутрішньої досконалості. Розлад цих двох засад знайде своє відображення в трагедійних творах драматурга.

Представ мене йому ти як кастрата... — Євнухи надзвичайно високо цінувались як співці дискантових партій.

Що ж, будьте євнухом, а я німим... — Гаремі східних володарів охоронялись найчастіше рабами, в яких було вирізано язик, та євнухами.

Пан Тобіо Гук (Belch). — У цьому прізвищі натяк на непомірний апетит персонажа та його пристрасті до міцних напоїв.

С. 177. *Пан Андреа Тряс* — прізвище героя теж промовисте, натякає на його боягузливість.